

Паростки майбутнього

Малі фермерські господарства,
як основа для сталого
сільського розвитку

НЕЦУ
2016

Національний Екологічний Центр України

Паростки майбутнього. Малі фермерські господарства, як основа для сталого сільського розвитку

Автори: Анна Даниляк, danyliak@necu.org.ua,
Владлена Марцинкевич, vladlena@bankwatch.org

Редактор: Ганна Заворотна, mavca@necu.org.ua

Ministry of
Foreign Affairs
Republic of Latvia

Ця публікація підготовлена НЕЦУ за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Латвійської республіки. Відповідальність за зміст публікації лежить на її авторах.

Даниляк А., Марцинкевич В. Паростки майбутнього. Малі фермерські господарства, як основа для сталого сільського розвитку/За ред. Заворотної Г.В. – К.: друкарня: Print Quick, ФОП «Попов Дмитро Вікторович», 2016. – 12 с.

Розповсюджується безкоштовно

Наклад: 2000

© НЕЦУ

Фото на обкладинці: Відкриття нового сезону на фермерському господарстві.
Нільс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

Сімейне господарство, село Оляниця, Вінницька область.

Фото: Анна Даниляк

Сприятливі природні умови для сільськогосподарського виробництва: одні з найбільш родючих ґрунтів у світі та відносно м'який клімат – загальновідомі факти про нашу країну, що створили передумови розвитку потужного аграрного сектору. Проте навіть найродючішим ґрунтам необхідний ефективний менеджмент, аби максимально ефективно та відповідально використати даний ресурс. На сьогодні, на жаль, не можна похвалитися наявністю такої системи, адже відносна врожайність ключових культур утримчу¹ менша за можливу при відповідному господарюванні. Природно, що чимало зусиль спрямовується на досягнення оптимальної врожайності, особливо в умовах глобального попиту на продовольство, що зростає. Часто вирішенням цього питання бачать у модернізації технологічних процесів та індустріалізації сільськогосподарської діяльності. Проте, як можна спостерігати на прикладі інших країн, такий підхід має

значні негативні наслідки для довкілля, що своєю чергою впливає на якість життя людей та безумовно суперечить засадам сталого розвитку.

У цій публікації ми дослідимо альтернативний та, на нашу думку, більш збалансований підхід до ефективного використання природних ресурсів, а саме: розвиток малих та середніх фермерських господарств та їх кооперації. Ми розглянемо ряд питань, що дозволять сформулювати розуміння значення малого підприємництва на селі для сталого розвитку таких регіонів; які існують перешкоди та виклики перед селянами, а також поділимося наявними в Україні успішними практиками малого фермерства та кооперації. Ми спробуємо дослідити ці питання у різних дотичних площинах: економічній, соціальній та екологічній, що дасть змогу ліпше зобразити комплексність ситуації та можливих рішень.

1 «Solutions for a Cultivated Planet». Nature, Foley et al. 2011.

Промисловий комплекс вирощування бройлерів, Черкаська область.
Фото: Нілс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

Продовольче виробництво та сталий розвиток – глобальні виклики

Питання продовольчої безпеки та подолання голоду є одними з ключових викликів для людства, більш того, вони тісно пов'язані з іншими питаннями сталого розвитку нашої планети, зокрема: збереження довкілля, здоров'я людей, забезпечення можливостей для їх зайнятості у сільській місцевості тощо. Сучасна ж світова продовольча система наразі показує свою неспроможність задовольнити ці потреби людства, надати можливість всім мати доступ до здорової та якісної їжі. Більш того, промислове сільськогосподарське виробництво значною мірою є відповідальним за деградацію природних екосистем та за викиди більш як третини² парникових газів у світі, що є загально визнаною причиною змін клімату.

Населення планети та потреба у продуктах харчування зростає, проте, як не дивно, це зовсім не означає, що кількість виробників продуктів також росте. Насправді кількість гравців на світовому ринку продовольства постійно зменшується³. Це відбувається за рахунок укрупнення корпорацій, що поглинають менші виробництва. Пропорційно зростає і вплив таких велетнів: вони диктують ціни, правила гри і все більше впливають на політичні рішення. Отже, сучасна світова продовольча криза зумовлена зовсім не тим, скільки ми виробляємо, а тим, як ми це робимо та як розподіляємо. У той час як багато хто має надлишок виробництва і надприбутки розподіляються між найбільшими гравцями на ринку, якраз дрібні фермери та селяни втрачають найбільше та часто взагалі опи-

2 <https://www.oecd.org/tad/sustainable-agriculture/agriculture-climate-change-september-2015.pdf>

3 «AGROPOLY - A handful of corporations control world food production», EcoNexus, 2013.

няються на межі виживання.

Нищівний вплив на довкілля промисловим аграрним виробництвом зумовлений інтенсивністю та методами виробництва, що домінують. Хімічні добрива та пестициди, монокультурність, застосування ГМО, надмірне зрошування, важка техніка – все це призводить до деградації ґрунтів, втрати родючості, їх ущільнення, засолення та ерозію, а також зниження біологічного різноманіття. Велетенської шкоди завдають і промислові об'єкти тваринництва, окрім негативного впливу на якість та кількість води, подальшого забруднення ґрунтів, тваринницька галузь як жодна інша впливає на стан атмосфери.⁴ Викиди з таких об'єктів призводять до утворення атмосферного аерозолу та кислотних дощів, підвищення концентрації парникових газів. Крім того, відходи тваринництва, які утворюються у великих кількостях, потребують особливих умов утилізації. На жаль, компанії не завжди підходять до цього сумлінно. В той же час, існує великий потенціал для відновної енергетики⁵ з цих відходів.⁶

Значний розвиток тваринницького сектору сільгоспвиробництва в останні десятиріччя викликає найбільше занепокоєння через зростання попиту і споживання продуктів тваринництва.

4 Факти про промислове тваринництво, 2014: <http://necu.org.ua/facty-pro-promyslove-tvarynnystvo/>

5 <http://necu.org.ua/povodzheniya-z-vidhodamy-tvarynnystva-perevahy-tehnolohiyi-anaerobnoho-zbrodzhuvannya/>

6 <http://www.bakertillya.ua/ru/news/id836>

У країнах з низьким і середнім рівнем прибутку поступово змінюється раціон харчування на кшталт розвинених країн Заходу: все менше люди споживають рослинної їжі, а натомість надають перевагу яйцям, м'ясним та молочним продуктам. Така ситуація є як наслідком, так і рушійним фактором до подальшої зміни структури продовольчого виробництва з розширенням сегменту виробництва їжі тваринного походження.

Стоки очисних споруд птахівничого комплексу, Канівський р-н, Черкаська обл.
Нільс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

Послід від курників, Тростянецький район, Вінницька область.
Нільс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

Продукція АПК складала 40 % експорту України за 8 місяців 2016 року.⁷ Це переважно експорт продукції з низькою доданою вартістю – зерно, кукурудза, ріпак, м'ясо птиці, мед. Сировинний експорт перебуває у зоні постійних ризиків через коливання цін на світових ринках. Таким чином, держава з сировинною структурою економіки не може досягти швидких темпів розвитку та гарантувати громадянам кращу якість життя.

Що така система промислового виробництва, що поки домінує, означає для розвитку нашої країни, і особливо для сільської її частини? Україна за рахунок вже згаданих сприятливих природних умов, відносної дешевизни ресурсів та робочої сили є надзвичайно привабливою для розгортання потужностей великих агропромислових підприємств, і справді ми вже спостерігаємо інтенсивний розвиток певних галузей виробництва. Та чи є такий розвиток сталим, чи створює він передумови для відродження села? Багато фактів свідчать про те, що, **поступаючися довготривалим перспективам, надаючи перевагу швидким прибуткам «сьогодні»,** сировинному та експорт-орієнтовному виробництву, ми ризикуємо перетворитися на сировинний придаток для розвинених країн світу та без належного екологічного нагляду отримуємо масштабне забруднення довкілля.

Звісно, **споживацька модель,** що ми маємо сьогодні, сприяє розвитку тваринництва в Україні, особливо це

7 <http://www.minagro.gov.ua/uk/node/22429>

стосується галузей, що дозволяють отримувати більш швидкі прибутки: птахівництво та свинарство. На сьогодні у всіх виробництвах простежується зменшення експорту (за винятком м'яса птиці) та перенасиченість національного ринку через низьку платоспроможність населення⁸. Стратегія 2015⁹ року прогнозувала розвиток експорту курятини у майбутньому. Отже, аби нівелювати можливі негативні наслідки для довкілля, збільшити кількість робочих місць, а також задовольнити потреби зростаючого класу еко-свідомих споживачів, варто надавати пріоритет розведенню традиційних порід тварин на окремих територіях, а також сприяти розвитку трудомістких напрямків: козівництва та вівчарства задля збільшення зайнятості населення.

Насамперед необхідно усвідомити, що відносно швидке економічне зростання та промислова модернізація аграрної галузі відбувається за рахунок **деградації людського та природного капіталу.** Насправді важливою складовою **диверсифікації** сільської економічної активності та здоровою альтернативою, що здатна відтворити соціально-економічну **життєздатність села** та зберегти довкілля для наступних поколінь, – є підтримка та розвиток **сімейних і дрібних фермерських господарств,** як основи традиційного господарювання, та сприяння **кооперації** між ними.

8 <http://agronews.ua/print/67334>

9 Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 pp.

Ягня на пасовищі. Сімейна ферма.
Фото: Анна Даниляк

Чому добробут малих фермерів важливий? Економічні, соціальні та екологічні аспекти

Індустріалізація, укрупнення аграрних підприємств та їх монокультурне виробництво підривають засади для сталої продовольчої системи, безпеки та добробуту. Принциповою є відмінність структури виробництва великого агробізнесу та фермерських господарств. Промислові виробництва сфокусовані на технічні та зернові культури, що далі використовуються як паливо та корм для тваринництва. У той час, як особисті та фермерські господарства безпосередньо вирощують їжу для людей. Отже, **стала продовольча система базується на малому, різноманітному місцевому виробництві продукції** і саме фермерські господарства та сімейні ферми відповідають цим вимогам.

Не зважаючи на стрімкий розвиток промислового аграрного бізнесу в Україні та орієнтованість на виготовлення

Сімейна молочна ферма
Кролевецький р-н, Сумська обл.
Фото: Владлена Марцинкевич, НЕЦУ, 2016

Кооператив з вирощування полуниці

Село Лосятин, Тернопільська область.
Кооператив забезпечує 100 % потреби в ягодах для йогуртів однієї з найбільших компаній-виробників кисломолочної продукції в Україні.
Фото: Андрій Галяс

Ферма сімейного типу

Село Андріївка, Дніпропетровська область
Член кооперативу «Добробут Андріївки»
Фото: Ростислав Кос.

сировини та експорт продукції, все ж дедалі більше з'являється **місцевих ініціатив** на протипагу великому капіталістичному виробництву. І саме цей алгоритм працює у всіх куточках світу. Відповідно до досліджень, у світі більш як 70 % продуктів, що нами споживаються, походять саме з малих господарств¹⁰.

В Україні особистим селянським та фермерським господарствам належить близько 64 % земель сільськогосподарського призначення¹¹ :

Таблиця 1.

Вид господарських формувань	Кількість формувань, од.	Площа с-г угідь	
		Всього, тис. га	В середн. га/1 ф-ня
ОСГ	4 666 000	5 641	1,2
ФГ	42 446	4 329	102
Агрохолдинги	56-105	5 600	99 000

В Україні значна кількість харчових продуктів походять саме з **особистих селянських господарств**¹²: більш як 95 % картоплі та 85 % інших овочів, 80 % фруктів та ягід, 75 % молока, близько 40 % яєць та м'яса. Більш того, загалом такі господарства виробляють близько 60 % валового сільськогосподарського продукту України.

10 «Sustainable Peasant and Family Farm Agriculture Can Feed the World», La Via Campesina, 2010.

11 Презентація П. Маковського, конференція «Перспективи сталого сільського розвитку», 15.11.2016

12 Презентація О. Бородіної, конференція «Перспективи сталого сільського розвитку України», 15.11.2016

Відповідно **мале та середнє виробництво** відіграє ключову роль у **продовольчій незалежності** та безпеці нашої країни.

Значення малих фермерських господарств важко переоцінити не тільки у тому, що стосується продовольства, вони також мають життєво-важливу функцію для **зайнятості** на селі, можливостей для **економічної активності** та **забезпечення прибутку**.

З початку 2000-х рр, коли в Україні почали створювати сприятливі умови для розвитку і модернізації корпоративного сільгосп. виробництва, частка зайнятості населення у цьому секторі почала знижуватися прямопропорційно збільшенню інвестицій. Таким чином, модернізація спричинила значне безробіття та пов'язані з цим соціальні проблеми у сільських регіонах. На сьогодні близько **73 % сільського населення є офіційно безробітним**¹³. Проте, це є прихованим безробіттям, бо люди значну частину свого часу витрачають, працюючи в особистих домогосподарствах. Неформальність, а, отже, невидимість такої економічної активності дедалі більше поглиблює **соціальну ізоляцію** таких селян, які не мають фактично **жодних соціальних гарантій**.

Формалізація економічних відносин та належне визнання малого і середньо-

¹³ «Несільськогосподарська зайнятість в сільській місцевості України», Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні, Німецька консультативна група при Уряді України.

Кооператив «Марфуша»

Село Новомиколаївка, Херсонська область.
Пункт прийому та охолодження молока.
Фото: Ростислав Кос.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив (СОК) «Покрова»

Село Заболотці, Львівська область.
Мобільний модуль доїння та кооперативне пасовище.
Фото: Львівська сільськогосподарська до-
радча служба.

Кооператив «Чиста Флора»

Село Спас, Івано-Франківська область.

Основна продукція кооперативу – фіто чай, сировину для яких збирають у Карпатах.

Фото: carpathian.if.ua

Кооператив здорового харчування «ВІРА»

Місто Стрий, Львівська область.

Від виробника до споживача.

Фото: coopvira.org

го підприємництва на селі вкрай важливе, бо **фермерські господарства та кооперативи забезпечують у 3 рази більше робочих місць**, ніж великі промислові аграрні підприємства¹⁴, де виробничий процес значною мірою є механізованим.

Великий агробізнес у своїй діяльності має такі переваги, як доступ до капіталу, знань та новітніх технологій. Якщо ці ресурси стануть доступними для малих виробників – вони **зможуть конкурувати та забезпечувати життєздатність сільських територій**. За належної підтримки успішні сільськогосподарські господарства підштовхнуть і **розвиток навколо-аграрних, обслуговуючих галузей та кооперацію між виробниками**.

Нові агро- та навколо-аграрні можливості сприятимуть притоку молоді до сільської місцевості.

Життєздатне виробництво потенційно потребує послуг із переробки сировини та створення продукції з доданою вартістю (напівфабрикати та готові до вживання продукти), також виникає необхідність створення **системи збуту товарів** та налагодження інфраструктури¹⁵. Таким чином, маючи у своїй основі фермерське виробництво, виникають передумови для подальшої диверсифікації економічної зайнятості на селі: розвитку обслуговуючого,

14 «Sustainable Peasant and Family Farm Agriculture Can Feed the World», La Via Campesina, 2010.

15 «Угода про асоціацію: Поради для дрібних сільгоспвиробників», Міжнародний фонд Відродження, 2015.

переробного підприємництва, надання транспортних і ринкових послуг й інше. Все це є основою для економічного розвитку та створює нові робочі місця, більше можливостей для професійної реалізації, альтернативні та більш сталі джерела прибутку.

Співпраця та кооперація між селянськими господарствами має велике значення та **економічну доцільність** – метою кооперативів є налагодження виробництва продукції та ланцюжків постачання, а не лише збір сировини. Однак кооперативи – це значно більше, ніж лише економічна організація, така робота **консолідує громади** та сприяє їх соціальній активності, а малі та середні підприємці, маючи авторитет у громадах, також часто виступають у ролі лідерів та агентів змін.

На сьогодні великої ваги, якщо не вирішальної, має **громадська активність** у сільській місцевості. Пасивність або ж відсутність місцевих активістських груп підтримує ситуацію, в якій влада концентрується в одних руках, та відповідно рішення щодо напрямку розвитку всієї території приймаються фактично одноосібно. А навіть найліпші ініціативи «з гори» мають мізерні шанси на якісне впровадження та результати без належної участі та підтримки місцевого населення. Сталий сільський розвиток повинен базуватися на власному баченні громади свого майбутнього та актуальних напрямках діяльності, що можуть покращити рівень життя на конкретній території.

Селиська сироварня

Село Нижнє Селище, Закарпатська область
Сироварня – спільний проект мешканців села та кооперативу «Лонго Май».

Фото: seliskasirovarnia.com.ua

Окрім вигідних соціально-економічних відносин для більшості населення, мале сільськогосподарське виробництво має значні переваги у **підтриманні належного стану навколишнього середовища**, що є основою якісного виробництва та життєдіяльності місцевого населення, а, отже, саме місцеві **фермери**, як ніхто інший, **зацікавлені у здорових та родючих ґрунтах, чистій воді та повітрі**.

Важливим аспектом для підтримки сприятливого екологічного стану сільських територій є **біологічне**

**Фермерське господарство
«Еко-Карпати»,
член громадської спілки
«Смак Українських Карпат».**

*Місто Долина, Івано-Франківська область.
Козяча ферма та виробництво екологічно
чистої молочної продукції, зокрема сирів
преміум сегменту.*

Фото: ЕКО-Карпати

розмаїття культур, що вирощуються на сільськогосподарських землях. На відміну від індустріального виробництва, де, як вже згадувалося, переважає монокультурність та відсутність сівозмін, малі господарства оптимально використовують свій відносно обмежений простір і для мінімізації ризиків застосовують сівозміни та полікультурний підхід до вирощування сировини. Така система виробництва є більш стійкою та гнучкою до впливу зовнішніх факторів, як то (не)сприятливі погодні умови чи ринковий попит на ту чи іншу продукцію.

Окрім того, саме дрібні фермерські господарства мають найбільший **потенціал** для розвитку **органічного землеробства**. Органічна продукція дедалі більше користується попитом на українському ринку, так, динаміка розвитку органічного ринку показує зростання обсягів прибутків від такого виробництва у 30 разів за менш ніж 10 років¹⁶. Органічне виробництво багато у чому базується на **інноваційних невиснажливих технологіях**, але потребує залучення великої кількості ручної праці та традиційних методів господарування.

Таким чином, фермерство, окрім суто виробничої функції та можливості для зайнятості у сільських регіонах, також підтримує **культурні традиції** та забезпечує важливі **екологічні сервіси**¹⁷. Сільське господарство, що пра-

¹⁶ «Угода про асоціацію: Поради для дрібних сільгоспвиробників», Міжнародний фонд Відродження, 2015.

¹⁷ <http://usc-canada.org/UserFiles/File/soil-to-sky.pdf>

цює за принципами **агроекології**, не створює додаткове навантаження на довкілля, а навіть навпаки підтримує нормальне функціонування екосистеми у цілому. Таке господарство є невід'ємною частиною довкілля та природних циклів. Так, наприклад, вже згадувана полікультурність створює умови для існування багатьох інших видів флори та фауни, тобто сприяє підтримці екологічного балансу території. А на відміну від промислового агровиробництва, органічне виробництво допомагає мінімізувати та адаптуватися до негативних наслідків змін клімату. Повноцінний земельний менеджмент та циклічне виробництво сприяє тому, що **вуглець утримується** у системі господарства, а **не потрапляє** у формі вуглецевого газу до атмосфери.

Останнім часом також велика увага приділяється небезпеці значного використання медичних препаратів, зо-

крема антибіотиків та гормональних препаратів у тваринництві. Екстенсивні та малі виробники використовують у значно меншій мірі медикаменти, переважно суто у терапевтичних цілях, лікування хворих та інфікованих тварин, на відміну від великих промислових підприємств де такі речовини застосовуються у превентивних цілях та задля сприяння росту тварин.¹⁸

Саме такі важливі екологічні властивості агроекологічного господарювання сприяли тому що, наприклад, в Європейському союзі, згідно Спільної аграрної політики, була запроваджена система виплат фермерам, які ведуть такі практики. Отже, очевидно, що стале сільське господарство поступово має ставати нормою виробництва, адже є спроможним задовольнити наші продовольчі потреби та бути прибутковим, і при цьому не ставити під сумнів безпеку та якість життя наступних поколінь.

---

18 Antimicrobial resistance. Food and Agriculture Organisation: <http://www.fao.org/zhc/detail-events/en/c/451065/>

«Сільський потенціал створення інноваційних, комплексних та сталих рішень для викликів сьогодення та майбутнього, таких як економічне процвітання, продовольча безпека, зміни клімату, управління ресурсами, соціальне залучення та інтеграція переміщених осіб, має бути визнаним.»

«Краще життя у сільських місцевостях»,
Декларація Європейської конференції щодо сільського розвитку,
Корк, Ірландія, 2016

Чигиринщина. Фото: Нільс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

Висновки

Малі фермерські господарства і кооперативи, що базуються на невиснажливому та відповідальному веденні своєї діяльності, мають цілу низку переваг. У довгостроковій перспективі є економічно життєздатним та загальноновигідним підходом до виробництва продовольчої продукції, що забезпечує економічну зайнятість сільського населення і створює передумови для відродження села та сталого розвитку регіонів.

Можливо, такі господарства не зможуть повною мірою замінити сільськогосподарські корпорації та задовольнити продовольчі потреби всіх та відразу. Проте, на сьогодні все більшої популярності здобуває циркулярна та локальна економіки, які покликані усунути вади та вирішити

проблеми глобальної продовольчої системи.

Підтримка та розвиток малого та середнього аграрного підприємництва у сільській місцевості вкрай важлива, адже лише при структурі виробництва, де великі, середні та сімейні господарства є рівноправними гравцями на ринку, мають однакові умови щодо доступу до знань та фінансових можливостей, зберігається шанс на справді сталий розвиток регіонів. Збалансувати ж сили можливо лише при комплексних рішеннях, де існує державна підтримка малих виробників, де громади беруть на себе відповідальність за долю свого села, де є співробітництво та пошук нових можливостей, де пріоритетним є соціальний розвиток та збереження довкілля.

«Минулі здобутки сільського господарства привели до значного покращення продуктивності, проте прогрес був не рівним. Більшу увагу потрібно приділяти соціальним та екологічним складовим сталості.»

Хосе Граціано да Сільва, генеральний директор
Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), 2016

«...[с]пільна аграрна політика ЄС надає фермерам фінансову підтримку задля того, щоб вони продовжували працювати на землі, створювали нові робочі місця через захист ландшафтів або проекти захисту культурної спадщини.»

Спільна аграрна політика ЄС, 2013

Фото: Нільс Акерман, Lundi 13/НЕЦУ, 2016

«Малі фермерські господарства і кооперативи, що базуються на невиснажливому та відповідальному веденні своєї діяльності, мають цілу низку переваг у довгостроковій перспективі, забезпечують економічну зайнятість сільського населення, сприяють відродженню села та сталого розвитку регіонів.»

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ
ЦЕНТР УКРАЇНИ
Київ, 01032, а/с 306
pecu.org.ua

